

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.69, 2026

Received: 06/05/2025 Accepted: 13/12/2025

Amir Kabir and the Problem of Organizing the Government in Iran

Alireza Mollaiy Tavany*

Professor of History, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran

mollaiynet@yahoo.com

Abstract

Despite the extensive research conducted on Amir Kabir's political life, performance, and style of governance, disagreements regarding his ideas continue to increase. These disagreements have mainly focused on the model of governance and the type of state that Amir Kabir desired and envisioned. This issue has become a major challenge among researchers of Amir Kabir and scholars of contemporary Iranian history. Consequently, it remains a serious and thought-provoking problem. This study addresses this issue directly. To this end, the author first identifies the most significant ideas proposed regarding Amir Kabir's style of governance and his desired form of state. The study then presents and critically examines these perspectives. Among the viewpoints discussed are those of Robert Grant Watson, Fereydoon Adamiyat, Mohammad Ali Akbari, and Davoud Fairahi, whose selection is based on the diversity and contradictions among their interpretations. Without fully endorsing any of these positions, the present study seeks to offer an alternative perspective on Amir Kabir's desired state and model of governance, moving beyond the existing disagreements. The findings of the research indicate that none of the proposed interpretations—namely enlightened autocracy, systematic regular monarchy, authoritarian rule, or constitutional monarchy—were fully applicable to the social conditions of Iran in the early Qajar period. Therefore, the nature of the state and government envisioned by Amir Kabir, as well as his practical performance, must be understood within the framework of the initial steps toward the formation of an absolute state in Iran.

Keywords: Amir Kabir, Governance, Absolute Government, Constitutional Government, Regular Government.

Introduction

Amir Kabir is remembered as a heroic figure in the collective Iranian consciousness. He is among those historical personalities whose reputation has not been diminished by the passage of time, major political upheavals, revolutions, or the rise and fall of governments. Accordingly, his role in organizing the political system and shaping the concept of the state remains one of the most dynamic and debated topics in Iranian historiography. This article focuses on this particular dimension of Amir Kabir's thought and action, especially given that the question of the state and government has been at the center of Iranian intellectual debates for the past two centuries. This issue has also been the most controversial aspect of Amir Kabir's political legacy, leading to divergent interpretations and competing narratives about his role and intentions.

This study examines only those works that have thoughtfully addressed the type of governance and state envisioned by Amir Kabir. The literature on Amir Kabir is vast, and a comprehensive review would require an extensive and separate discussion. However, through careful examination, the author has identified the most

* Corresponding author

influential studies that critically analyze Amir Kabir's ideas of governance and state-building. These include the views of one orientalist scholar and four Iranian thinkers, each approaching the subject from a distinct theoretical perspective.

Among Orientalists, Robert Grant Watson's observations on the nature of Amir Kabir's rule are among the most advanced and controversial. His interpretation situates Amir Kabir's methods of governance within the framework of "enlightened despotism" or "illuminated tyranny" (Watson, 1977, p. 344). Nearly a century later, Fereydoun Adamiyat elaborated on the nature of Amir Kabir's rule, largely accepting Watson's perspective while arguing that Amir Kabir's governance could be explained within the framework of a "regular monarchy". Adamiyat's work has profoundly influenced Iranian scholarship on Amir Kabir for several decades, to the extent that few studies of comparable depth and rigor have been produced since its publication (Adamiyat, 1975, pp. 224–226). In subsequent years, Mohammad Ali Akbari argued that Amir Kabir's reform programs lacked firm theoretical foundations and stemmed from a limited understanding or neglect of the intellectual foundations of Western civilization (Akbari, 2005, p. 57). He contended that the concept of a regular monarchy entered Iranian political discourse through Malkom Khan after Amir Kabir's death, and that Mirza Hossein Sepahsalar, rather than Amir Kabir, was the first Iranian prime minister to attempt governance within this framework (Akbari, 2005, p. 177).

Later, the contemporary thinker Javad Tabatabaei significantly reshaped the debate by introducing a new perspective on Amir Kabir's governance. He argued that Amir Kabir's political ideas should be understood within the framework of a "constitutional monarchy", thereby elevating the discussion beyond the notion of regular monarchy (Tabatabaei, 2016, pp. 154–155). Finally, Davoud Fairahi offered a sharply contrasting view, arguing that Amir Kabir's rule should not be interpreted as a step toward modernization but rather as an extension of traditional governance. He maintained that there was no meaningful evidence of structural change in Amir Kabir's rule and that it should be categorized within the framework of a "despotic monarchy" (Fairahi, 2010, pp. 347–348).

Materials and Methods

This study seeks to answer the following questions: How should Amir Kabir's governance be evaluated in light of his reforms and political actions? Should his style of governance be interpreted within the framework of an "independent monarchy", a "regular monarchy", or even a "constitutional monarchy"? What were Amir Kabir's political ambitions, and how can a coherent theoretical explanation of his thought and practice in governance be constructed? By briefly outlining and critically assessing the major interpretations of Amir Kabir's governance, this article attempts to analyze his political practice within the framework of an absolute state and to open new avenues for scholarly discussion.

Research Findings

Undoubtedly, elements of truth can be found in the various interpretations proposed by scholars, and traces of these governance models can be observed in Amir Kabir's political practice. However, none of these approaches alone provides a sufficient theoretical explanation for Amir Kabir's envisioned model of governance, nor do they resolve the existing scholarly disputes. To address this issue, the study turns to classical theories of the state. From this perspective, Amir Kabir's rule must be analyzed as an attempt to initiate the formation of an absolute state in Iran. Within the intellectual framework of Qajar-era thinkers, it is difficult to determine whether the absolute state corresponded to an Iranian version of a "regular state", a "regular absolute monarchy", or a "regular independent monarchy", as these concepts do not fully overlap.

Drawing on global political theory, the form of government envisioned by Amir Kabir can best be interpreted as an absolute state. However, this interpretation must acknowledge that Amir Kabir could not directly replicate the absolute state models of Austria, Russia, or Germany. Iran's distinct historical circumstances required foundational prerequisites that Amir Kabir was attempting to establish. In this sense, his rule represented the initial steps toward the formation of an absolute state, a process that had similarly unfolded in Western contexts.

Discussion of Results and Conclusions

Without assessing the substantive content or effectiveness of Amir Kabir's reforms, this study emphasizes that the nature of those reforms aligns with the reform patterns of absolute governments. These reforms were characterized by the centralization of political power, military modernization, the strengthening of administrative institutions, and the suppression of disorder and insecurity. From the author's perspective, Amir Kabir's governance model transcends Watson's interpretation and is incompatible with the reductionist approaches of Akbari and Fairahi, which confine his rule to its immediate historical context. Such

interpretations fail to capture the broader ambitions of Amir Kabir's political vision, particularly his implicit "imagination of constitutional order".

Similarly, Adamiyat's concept of "enlightened tyranny" does not fully align with Amir Kabir's envisioned governance model. However, if a regular state or a regular absolute monarchy is understood as equivalent to an absolute state, then Adamiyat's interpretation gains partial validity. Many of the characteristics identified by Adamiyat and Akbari for a regular monarchy overlap with those of an absolute state, provided that the subtle distinctions between a regular monarchy and a Western absolute state are carefully considered. The principal weakness of Adamiyat's argument lies in his failure to offer a detailed theoretical elaboration of the concept of regular monarchy.

Tabatabaei's interpretation, which elevates Amir Kabir's governance beyond historical realities, also encounters limitations. While his argument may appear overly idealistic and detached from the conditions of Amir Kabir's era, it nevertheless contains an element of truth. Historically, the successful establishment of an absolute state often paved the way for constitutional governance. From this perspective, Amir Kabir's political vision may be understood as an unrealized but necessary precursor to constitutionalism.

The failure to fully implement Amir Kabir's reforms should not be interpreted as evidence of their inadequacy. Rather, these reforms were persistently obstructed by anti-modern, anti-development social forces that sought to undermine change and restore pre-reform conditions. Amir Kabir's efforts, therefore, represent a foundational moment in Iran's modern political development, even if their ultimate realization was delayed.

امیرکبیر و مسئله سامان‌دهی دولت در ایران

علیرضا ملائی توانی* ، دانشیار گروه تاریخ سیاسی، پژوهشکده علوم تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران
ml l ai ynet@yahoo.com

چکیده

باوجود پژوهش‌های فراوانی که درباره زندگی سیاسی، عملکرد و نوع حکمرانی امیرکبیر صورت گرفته است دامنه اختلاف‌نظرها درباره او همچنان روبه‌افزایش است. این اختلاف‌نظرها بیش از همه درباره الگوی حکمرانی و نوع دولت مطلوب امیرکبیر شکل گرفته است. همین موضوع به مسئله‌ای مهم در میان امیرکبیرپژوهان و صاحب‌نظران تاریخ معاصر تبدیل شده است. صاحب‌نظران به این پرسش که ایده امیرکبیر برای سامان‌دهی نظام سیاسی ایران چه بود و او در این میدان چگونه عمل کرد، پاسخ‌های متفاوتی داده‌اند و دیدگاه‌های مختلف و معارضی در این باره شکل گرفته است. از همین رو، این موضوع، همچنان مسئله‌ای جدی و اندیشیدنی است. این مقاله نیز به همین مسئله می‌پردازد. به همین منظور، نگارنده ابتدا به شناسایی مهم‌ترین ایده‌های مطرح‌شده درباره نوع حکمرانی امیرکبیر و دولت مطلوب او می‌پردازد، سپس این ایده‌ها را نقد می‌کند. از میان دیدگاه‌های مطرح‌شده، این مقاله به آرای رابرت گرت واتسن، فریدون آدمیت، محمدعلی اکبری و داود فیروزی می‌پردازد. علت انتخاب آن‌ها تفاوت دیدگاه‌های آن‌هاست. این مقاله بدون آنکه هیچ‌یک از این دیدگاه‌ها را بپذیرد می‌کوشد نگاه متفاوتی درباره الگوی حکمرانی مطلوب امیرکبیر مطرح کند و بر دامنه این اختلاف‌ها بیفزاید. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هیچ‌یک از ایده‌های مطرح‌شده (استبداد منور، سلطنت منتظم، حکمرانی اقتدارگرا، سلطنت مشروطه) با توجه به اوضاع جامعه ایران آن روز، کارآمد نیستند؛ لذا باید ماهیت دولت مدنظر امیرکبیر و عملکرد او را در چهارچوب گام‌های آغازین جهت تشکیل دولت مطلقه در ایران فهم کرد.

واژه‌های کلیدی: امیرکبیر، حکمرانی، حکومت مطلقه، حکومت مشروطه، حکومت منتظم.

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

امیرکبیر در ذهنیت جمعی ایرانیان به عنوان قهرمان به خاطره‌ها سپرده شده است. او از زمره شخصیت‌هایی است که نه گردش روزگاران و نه چرخش‌های سیاسی بزرگ و نه حتی انقلاب‌ها، برآمدن و فروافتادن حکومت‌ها چندان نتوانسته است جایگاهش را مخدوش کند. گویی در مسندی فراتاریخی و فرازمانی نشسته است. تاریخ‌نگاران رسمی دوره قاجاریه به او تاختند؛ اما از مشروطه به این‌سو، چهره او در تاریخ‌نگاری ایرانی درخششی خیره‌کننده یافته است. بسیاری از اندیشمندان و کنشگران سیاسی-فکری دوره مشروطه، به‌درستی فعالیت‌های او را در پدیداری جنبش مشروطه‌خواهی در ایران مؤثر دانسته و آن را ستوده‌اند. شخصیت‌های ملی، ایران‌گرایان و بیشتر جریان‌های سیاسی معاصر به وجود او افتخار کرده‌اند؛ حتی منتقدان او نیز از تحسین وی بازمانده‌اند.

اکنون سخن بر سر جایگاه امیرکبیر در خاطره جمعی ایرانیان و فهم رازهای محبوبیت او نیست؛ اما عملکردش در سامان‌دهی نظام سیاسی و مسئله دولت از موضوع‌های پژوهشی زنده و داغ تاریخ ایران است. این نوشتار به همین وجه از اندیشه و عمل امیرکبیر می‌پردازد؛ زیرا موضوع دولت و حکومت در دو‌یست سال اخیر در کانون بحث‌های اندیشمندان ایرانی قرار داشته است. همین مسئله، مناقشه‌آمیزترین وجه کُشگری امیرکبیر نیز بوده و به اختلاف‌نظرها و طرح روایت‌های متفاوت درباره او انجامیده است. این مقاله فقط به آن دسته از آثاری می‌پردازد که اندیشه‌ورزانه درباره نوع حکمرانی و دولت مدنظر امیرکبیر سخن گفته‌اند.

پیشینه پژوهش درباره امیرکبیر بسیار گسترده است و معرفی همه آن‌ها به اطناب سخن می‌انجامد؛ لذا

نگارنده فقط به نوشته‌هایی در زمینه شیوه حکمرانی امیرکبیر و ماهیت دولت مطلوب او می‌پردازد؛ در نتیجه، آثار کسانی که درباره دیگر وجوه زندگی امیرکبیر مطلب نوشته‌اند مانند عباس اقبال (۱۳۴۰)، اکبر هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۳)، احمد پناهی سمنانی (۱۳۷۴)، ناصر نجمی (۱۳۶۸)، حسین مکی (۱۳۲۳)، قدرت‌الله روشنی زعفرانلو (۱۳۵۴)، عباس شادلو (۱۳۸۷)، عباس رمضان‌ی (۱۳۸۲)، محمود حکیمی (۱۳۷۲)، محمد امیر شیخ‌نوری (۱۳۸۶) و انبوهی دیگر که درباره امیرکبیر و فعالیت‌های او نوشته‌اند، در این پیشینه نمی‌گنجد. نگارنده در جستجوهای خود مهم‌ترین آثاری که در نقد و تحلیل ایده‌های حکمرانی و دولت‌سازی امیرکبیر یافته، دیدگاه‌های یک خاورشناس و چهار ایرانی است که هریک از منظری متفاوت به آن نگریسته‌اند. به همین دلیل، بحث خود را بر نقد آرا آن‌ها متمرکز کرده و به‌ترتیب زمان انتشارشان به آن‌ها می‌پردازد.

در میان خاورشناسان شاید سخنان رابرت گرنٹ واتسن در باره ماهیت حکمرانی امیرکبیر، هم از دیگران متقدم‌تر و هم از نظر نوع رهیافتش به امیرکبیر از همه بحث‌انگیزتر باشد. ایده‌های وی درباره شیوه‌های حکمرانی امیرکبیر در چهارچوب ایده «افکار روشن/استبداد منور» صورت‌بندی شده است (واتسن، ۱۳۵۶، ص. ۳۴۴).

یکصد سال پس از او، فریدون آدمیت با نگارش اثری ماندگار درباره زندگی، کارنامه و اندیشه‌های امیرکبیر، مسئله‌های تاریخی ایران در روزگار امیرکبیر را به‌نحو مبسوطی طرح کرد. آدمیت درباره ماهیت حکومت امیرکبیر، ضمن پذیرش ایده‌های واتسن، نوشت: شیوه حکمرانی امیرکبیر را می‌توان در چهارچوب نظریه «سلطنت منتظم» توضیح داد. کتاب

درباره شیوه حکمرانی امیرکبیر شکل داده است که همچنان مهم، بحث‌انگیز و اندیشیدنی است. مسئله این است که نوع حکمرانی امیرکبیر را با توجه به اصلاحات و اقداماتش چگونه باید ارزیابی و تحلیل کرد. آیا شیوه حکمرانی امیرکبیر را باید در چهارچوب نظریه «سلطنت مستقل» دید یا «سلطنت منتظم» یا حتی در چهارچوب «سلطنت مشروطه»؟ امیرکبیر چه سودایی در سر داشت؟ چگونه می‌توان تبیینی نظری از اندیشه و عمل امیرکبیر در حوزه دولت و حکمرانی ارائه کرد؟ این مقاله با شرح کوتاهی از مهم‌ترین ایده‌های مطرح‌شده درباره نوع و شیوه حکمرانی امیرکبیر و نقد آن‌ها، می‌کوشد شیوه حکمرانی امیرکبیر را در چهارچوب دولت مطلقه بررسی کند و فضای بحث را گشوده‌تر سازد.

۲. واتسن و امیرکبیر؛ حکومت مبتنی بر افکار روشن
واتسن از نخستین خاورشناسانی است که درباره ماهیت و نوع حکمرانی امیرکبیر سخنان جدی و بحث‌انگیزی به میان آورده است. او با تمجید از امیرکبیر نوشت: شاید وی می‌توانست ایران را مدتی از وضع آشفته‌ای که در آن گرفتار بود، نجات دهد؛ اما نباید تصور کرد که او می‌توانست سیرت و صفات ایرانیان را تغییر دهد. شاید او می‌توانست در این باره تأثیری کلی بر جای نهد؛ اما معلوم نبود که جانشینانش تمایلی به انجام اصلاحات و تداوم کار او داشته باشند؛ با این‌همه، «سبک حکومت امیرکبیر از روی تجربه، نافع‌ترین طریقه به حال مردم شرقی بوده است؛ یعنی حکومتی قرین اقتدار که توأم با افکار روشن و اصلاحات باشد» (واتسن، ۱۳۵۶، ص. ۳۴۴). به باور واتسن، امیرکبیر «در ظرف چند سال کوتاه، کار قرن‌ها را انجام داده و با نیروی نبوغ خویش دوران

آدمیت درباره امیرکبیر چندین دهه بر فضای امیرکبیرپژوهی ایران سایه افکنده است؛ چنان‌که می‌توان ادعا کرد از زمان انتشارش تاکنون، پژوهشی به اعتبار و قوت آن درباره امیرکبیر نوشته نشده است (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۲۴-۲۲۶).

سال‌ها پس از آدمیت، اکبری در دو نوشتار کوتاه به شیوه حکمرانی امیرکبیر اشارت‌هایی کرد که تا حدی در تضاد با ایده‌های آدمیت قرار داشت. او برنامه‌های اصلاحی امیرکبیر را بدون مبانی نظری دانست که از ناآگاهی یا بی‌توجهی به بنیاد تمدن غرب ریشه گرفته بود (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۵۷). به باور او، نظریه سلطنت منتظم نخستین بار توسط ملکم خان، سال‌ها پس از مرگ امیرکبیر در گفتمان سیاسی ایران رواج یافته و نخستین صدراعظم ایرانی که کوشیده است در این چهارچوب عمل کند میرزا حسین سپهسالار است نه امیرکبیر (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۱۷۷). بدین ترتیب مناقشه‌ای شکل گرفت که سال‌ها بعد، جواد طباطبایی اندیشمند معاصر، با گشودن دریچه‌های تازه به موضوع حکمرانی امیرکبیر، سطح بحث‌ها را به کلی تغییر داد. او ایده‌های امیر در باره نوع حکومت در ایران را بسی فراتر از «سلطنت منتظم» برد و استدلال کرد که رهیافت‌های امیر را باید در چهارچوب «سلطنت مشروطه» توضیح داد (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۴-۱۵۵).

پس از او داود فیرحی، سطح حکمرانی امیرکبیر را به شدت تنزل داد و مدعی شد، نظم تقی‌خانی نه در مسیر تجدد بلکه باید در امتداد سنت بود؛ زیرا در حکمرانی او نشانی از تغییر یافت نمی‌شد و حکومت او را باید در چهارچوب «سلطنت مستبده» تعریف کرد (فیرحی، ۱۳۹۹، ص. ۳۴۷-۳۴۸).

این رهیافت‌های متفاوت، نوعی اختلاف‌نظر را

(آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۴).

آدمیت مقام تاریخی امیرکبیر را در سه حوزه اصلی جستجو می‌کند: نخست، نمایندۀ ملی‌گرایی ایرانی در برخورد با استعمار سیاسی و اقتصادی اروپایی؛ دوم، نمایندۀ اصلاح سازمان سیاسی و اصلاحگر اخلاق مدنی؛ سوم، رواج‌دهندۀ دانش، فرهنگ و صنعت جدید غربی (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۵). محور اندیشه‌های امیر، اصلاح و ترقی بود و مدار آن گسترده و تقریباً همه‌جانبه (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۹). آدمیت با شرح محورهای اصلی اصلاحات امیرکبیر نتیجه می‌گیرد که چون اصلاحاتش نوآورانه بود با دشمنی و مخالفت سه گروه همراه شد: ۱. عناصر فاسد درباری؛ ۲. سنت‌پرستان روحانی؛ ۳. استعمارگران خارجی (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۲۱).

باین همه، آدمیت معتقد است تلاش‌های امیرکبیر دولت را منتظم کرد؛ اما از قدرت مطلق سلطنت نکاست. دستگاه سلطنت، قدرت فائده داشت و امیر محدودیتی بر آن وارد نکرد؛ بنابراین، این نقد بر امیر وارد است که چرا به ترقی آیین سلطنت برنیامد تا با تغییر این سنت کهنه حکمرانی، سیاست را بر بنیان تازه‌ای استوار کند و آن را با برنامه اصلاحات خود هماهنگ گرداند تا مبادا دستاوردهای اصلاحی او نابود شود. آدمیت در پاسخ به این نقد، موضوع «خیال کنسلیطوسیون» امیر را پیش می‌کشد و می‌نویسد، فرض حکومت نمایندگی نه فقط در آن زمان، بلکه تا دو نسل بعد ذاتاً موضوعیت نداشت و اصلاً بی‌معنی بود؛ زیرا نه نشانه‌ای از آن سطح هوشیاری وجود داشت و نه جامعه آمادۀ پذیرش آن بود؛ لذا وضع کنسلیطوسیون به گونه‌ای از دولت منتظم اطلاق می‌شد که «قواعد اداره‌اش مضبوط، حقوق مثبت افراد از دستبرد مصون، قانون مشورت جمعی بر ارادۀ مطلق

تازه‌ای در تاریخ کشور خود پیش آورده است و اگر آن اندازه زنده می‌ماند که نیات خویش را انجام بدهد در ردیف کسانی قرار می‌گرفت که در نظر بعضی از مردم از جانب خداوند برای ایفای مأموریت خاص خلق می‌شوند» (واتسن، ۱۳۵۶، ص. ۳۷۶)؛ اما مرگ نابهنگامش این فرضیه را باطل کرد. واتسن از همین رو، از وزیران مختار خارجی مقیم ایران گلایه می‌کند که فقط در پی گسترش نفوذ کشورشان در ایران بودند و به «اقدام امیرنظام و سعی او در استوار ساختن یک دولت پادشاهی قوی بر پایه قانون و عدالت توجهی نمودند» (واتسن، ۱۳۵۶، ص. ۳۵۴) یا مورخان حکومتی و مقامات دولتی، «فضیلت و موفقیت امیر را جنایت قلمداد می‌کردند و می‌گفتند قصد وزیر به چنگ آوردن اقتدار فرمانروایی است» (واتسن، ۱۳۵۶، ص. ۳۷۰).

۳. آدمیت و دولت منتظم امیرکبیر

آدمیت درباره شیوه و نوع حکمرانی امیرکبیر بر نظر واتسن صحنه می‌گذارد و ماهیت حکومت امیر را از سنخ «استبداد منور» می‌شمارد. به باور وی حکمرانی امیر بر سه پایه استوار بود: نخست، قانون و عدالت؛ دوم، تربیت ملت؛ سوم، رضایت و خرسندی مردم. مجموعه این سه اصل، نظام سیاسی متمایزی را می‌ساخت که به «نظم میرزا تقی خانی» تعبیر شد (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۲). این نظم در «دولت نیرومند مرکزی» که او تأسیس کرد، تجلی یافت. در دوره قاجار هیچ گاه قدرت مرکزی تا این اندازه متمرکز نشد؛ زیرا فرمان دولت در همه سرحدات روان بود و همه ایالات دورافتادۀ مرزی به فرمان دولت گردن نهادند. شورشیان و گردنکشان برافتادند یا مطیع شدند. نظمی برقرار شد که افزون بر امنیت عمومی شامل امنیت اجتماعی، مدنی و قضایی نیز می‌شد

فردی حاکم و به هر حال اختیار فردی محدود باشد». چنان حکومتی، به درجات مختلف در روسیه و کشورهای ژرمنی حاکم بود و دولت عثمانی تازه در این راه قرار گرفته بود؛ بنابراین، امیر، کنسلیطوسیون را در فلسفه دولت منتظم جستجو می‌کرد؛ یعنی حکومتی بر پایه اصول که بر توزیع قدرت و مسئولیت اجرایی متکی باشد؛ اما امیر به دلیل آشفتگی‌های خاص دوره حکمرانی‌اش موقتاً به تمرکز روی آورد؛ زیرا قصد داشت با تأسیس وزارتخانه‌های جدید قدرت را توزیع کند (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۲۶).

دولت منتظم امیر بر چند اصل مبتنی بود: «اول تعدیل سلطنت مطلقه؛ یعنی مترصد بود دولتی بسازد که هوس و اراده مطلق فردی حاکم نباشد؛ دوم، توزیع قدرت در دستگاه صدارت از طریق ایجاد وزارتخانه‌های مختلف و تقسیم کار و مسئولیت در میان وزیران؛ سوم، اجرای «حقوق ثابت» چون امنیت جان و مال افراد، خواه رعیت، خواه وزیر». به بیانی دیگر، «آن شیوه حکمرانی دلالت می‌کرد بر نفی استبداد و سنت مالک‌الرقابی در نظام مطلقه شرقی» (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۲۶). در رهیافت آدمیت، نوعی سرگردانی بر سر تمرکز و توزیع قدرت از یک سو، و سلطنت مطلقه و وضع کنسلیطوسیون از دیگر سو دیده می‌شود. از همین رو کوشیده است توزیع قدرت را در معنایی بسیار تنگ و محدود، یعنی توزیع قدرت اجرایی به کار ببرد. در حالی که توزیع قدرت در اصل بر تفکیک قوا دلالت دارد و این با ایده‌های آدمیت ناسازگار است.

۴. اکبری و حکمرانی اقتدارگرای امیرکبیر

اکبری می‌نویسد: «اقدامات و برنامه‌های اصلاحی امیرکبیر را می‌توان تلاشی درخور تأمل برای ساختن ایرانی آباد و مستقل ارزیابی کرد» (اکبری، ۱۳۸۴، ص.

۵۶)؛ اما هر برنامه اصلاحی دارای سه پایه اساسی است: ۱. الگوی نظری؛ ۲. سازوکار اجرایی؛ ۳. نیروی انسانی (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۵۷). مهم‌ترین ایراد اصلاحات امیرکبیر نداشتن درک دقیق و همه‌جانبه مدنیت غرب و مبانی ایجاد مؤسسات نوین علمی، آموزشی، اجتماعی و سیاسی فرنگ است. آنچه چشم امیر و بسیاری از روشنفکران آن دوره را خیره کرده بود مظاهر و جلوه‌های بیرونی تمدن غرب بود نه بنیادهای آن. در واقع، درکی از زیرساخت‌های تمدن غرب و عوامل اساسی ترقی آن نه از سوی امیر و نه دیگر معماران بعدی اصلاحات صورت نگرفت. گزینش آگاهانه نیازمند حدی از عقلانیت بود که امکان آن برای امیر فراهم نشد. از همین رو، امیر را نمی‌توان مصلحی صاحب‌مکتب و الگوی منسجم در نوسازی دانست؛ بلکه وی را می‌توان دیوان‌سالاری ترقی‌خواه شمرد که در پی ایجاد مؤسسات تمدنی جدید و پیشرفت کشور بود. چون اصلاحاتش بر بنیادهای نظری مستحکمی استوار نبود؛ حتی اگر به رشد اقتصادی، پیشرفت فناوریانه و استحکام نظام سیاسی می‌انجامید، مدینیتی نوین را به ارمغان نمی‌آورد (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۶۱-۶۲).

راز ناکامی امیر و دیگر اصلاحگران دوره قاجار، افزون‌بر استعمارگران خارجی و کهنه‌پرستان داخلی، همین نبود دسترسی به بنیادهای حقیقی مدنیت غرب جدید و نسبت آن با مبانی فرهنگ سنتی ما بود (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۶۲). اکبری در مقاله مفصلی که به ارزیابی و تحلیل اصول و مبانی و ساختار «سلطنت مستقل منظم» نوشته، معتقد است، ملکم‌خان در سال‌های ۱۲۷۶ تا ۱۳۰۰ نخستین و نامدارترین شارح این نظریه در ایران است (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۱۵۸-۱۶۰). اکبری درباره ماهیت حکومت امیرکبیر سخنی

نگفته، اما اقتدارگرایی را ویژگی رویکرد کلان امیر به اصلاحات دانسته است که از بالا و از طریق دستگاهی مقتدر و متمرکز به اجرا درمی‌آمد (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۵۶). اکبری برخلاف آدمیت معتقد است، نظریه «سلطنت مستقل منتظم»، سال‌ها پس از مرگ امیرکبیر در افق نظری متفکرانی چون ملکم مطرح شد. تنها در دوره صدارت سپه سالار کوشش‌های فراوانی برای انجام اصلاحات سیاسی بر پایه مبادی نظری سلطنت مستقل منتظم و راهکارهای مندرج در آن صورت گرفت نه در دوره امیرکبیر (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۱۷۷).

۵. طباطبایی و اندیشه مشروطه‌گرای امیرکبیر

طباطبایی معتقد است تحول در سرشت و کارکرد مقام وزارت، اقدامی ملی و شگفت‌انگیز بود که در دوره قاجار، توسط شخصیت‌هایی چون قائم مقام و امیرکبیر صورت گرفت. کار بزرگ آن‌ها تمایز نهادن میان وزارت و سلطنت از یک سو، و تغییر کارکرد وزارت از مقام نوکری شاه به مقام نمایندگی مصالح ملی بود تا حافظ و نگاهبان منافع کلی کشور باشد. به باور طباطبایی، اصل اساسی در اندیشه قائم مقام این بود که شاه سلطنت کند نه حکومت. کوشش او برای تأسیس «مجلس وزارت» در واقع بیان دیگری از «خیال کنسلیطوسیون» امیرکبیر بود (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۳)؛ بنابراین، نظم تقی خانی فراتر از «دولت منتظم» بود و «خیال کنسلیطوسیون»، صورتی از «سلطنت مشروطه» بود (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۶)؛ از این رو، ایده‌های قائم مقام در کاستن از اختیارات شاه و تمایز سلطنت از «مجلس وزارت» صورتی از «مشروطیت سلطنت» است (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۳).

به باور طباطبایی قائم مقام و امیرکبیر در یک سنت زیستند و از نظر تاریخ اندیشه از یک تبار بودند. کلید

فهم بخش مهمی از تاریخ آن دو شخصیت و مقامشان در تاریخ معاصر ایران، به نحوه مرگشان برمی‌گردد. آن‌ها نخستین کسانی بودند که نشانه‌های پایان مشروعیت سلطنت مستقل را دیدند و نیز نخستین وزیرانی بودند که درباره اصلاح نظام حکومتی ایران تأمل کردند و هر دو از زمره شخصیت‌هایی بودند که تاریخ‌نگاری رسمی قاجاریه در اتهام آن‌ها مبنی بر خیانت به سلطنت اشتباه نکرده است (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۹-۱۵۰).

بدین ترتیب، طباطبایی ایده آدمیت را درباره «خیال کنسلیطوسیون» دچار تردید کرده و معتقد است در سال‌های آغازین پادشاهی ناصرالدین شاه ایجاد سلطنت منتظم نمی‌توانست با مانع عمده‌ای مواجه باشد؛ زیرا اصلاحات گسترده امیر در دوره‌های بسیار کوتاه در چهارچوب سلطنت مستقل انجام شد و امیر می‌دانست آن اصلاحات در صورتی به بار می‌نشیند که قانون اساسی، استقلال سلطنت را محدود کند؛ زیرا هیچ اصلاح سیاسی نمی‌توانست از ظاهر مناسبات اجتماعی و اقتصادی به درون ساختار قدرت میل نکند (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۲). افزون بر این، اصلاحات امیر تا مرحله‌ای پیش رفته بود که می‌بایست در مناسبات قدرت میان او و شاه تجدیدنظر اساسی شود؛ بنابراین، نظم میرزا تقی خانی به شاهی مدیر و مدبر و اهل رزم نیاز داشت. امیرکبیر در عالم نظر سخنی از مشروطیت و انتقال حکومت به صدارت به میان نمی‌آورد و مقام و احترام شاه را همواره رعایت می‌کرد؛ اما در عمل، مستقل بودن سلطنت را نمی‌پذیرفت (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۳). طباطبایی بدون آنکه به الزامات منطقی این سخن و واقعیت‌های روزگار امیرکبیر بیندیشد، نتیجه می‌گیرد که نظم میرزا تقی خانی از محدوده تنگ برقراری نوعی «سلطنت منتظم» بسی فراتر

تجدد قرار داشت. از آن‌سو که به تنظیم سلطنت، قانونمندی و لاجرم گونه‌ای از محدودسازی سلطان نظر داشت به تجددی از نوع تنظیماتی نزدیک می‌شد و چون به لوازم تجدد از جمله تفکیک سلطنت و تأسیس وزارتخانه‌ها بی‌توجه بود با وجهی از سنت هم‌نشینی می‌کرد؛ لذا حکومت امیر نشانی از تغییر در الگوی حکمرانی نداشت. همت او تجمیع قدرت در نهاد سلطنت و احیای اقتدار شاه بود و روش امیرکبیر در زمره «سلطنت مستبده» جای می‌گرفت و مفهوم قانون نیز در اندیشه امیر در دوگانه شرع و عرف محدود می‌شد و این دوگانه بر اقتدار سلطان و الهیات سلطنت استوار بود (فیرحی، ۱۳۹۹، ص. ۳۴۷-۳۴۸).

در سنت حکمرانی امیرکبیر، قطع نظر از شریعت، اراده پادشاه و به تبع آن اراده صدراعظم عین قانون تلقی می‌شد. اینکه امیرکبیر از الگوی کنسلیطوسیون آگاهی داشت فقط یک خیال بود؛ زیرا او در عمل به تمرکز قدرت شخصی اولویت داد تا نظم تقی خانی و تمرکز قدرت که ضرورت زمانه او بود تحقق یابد. او تمایلی به تفکیک دولت از سلطنت نداشت و در اندیشه افزودن به شوکت و اقتدار سلطان بود؛ لذا سلطنت منتظم او با الگوی تنظیمات فاصله بسیار داشت (فیرحی، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۴-۱۱۷).

۷. دولت و حکومت امیرکبیر از چه نوعی بود؟

با توجه به اختلاف‌نظرهای ژرف درباره نوع دولت و ماهیت حکمرانی امیرکبیر، پرسش اصلی این است که تجربه او در سامان دادن به نظام سیاسی ایران بر چه پایه نظری استوار بود؟ پیش از ورود به این بحث نیاز است سه مفهوم پُرسامد را تعریف کنیم: دولت، حکومت و حکمرانی. این سه مفهوم اغلب مترادف انگاشته می‌شوند. دولت به معنای سازمان سیاسی

می‌رفت و خیال کنسلیطوسیون در واقع، صورتی از «سلطنت مشروطه» بود (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۴-۱۵۵). از همین رو، خود شاه، ایل قاجار، درباریان و نماینده دولت روسیه، برقرار کردن آن نظم را آغازی بر پایان سلطنت مستقل فهمیده بودند و برای از میان برداشتنش همدست شدند (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۵-۱۵۶).

۶. فیرحی و حکمرانی در چهارچوب سلطنت مستبده

فیرحی می‌نویسد: سرنوشت قائم مقام و ایده او در تفکیک دولت از سلطنت که به بهای جاننش تمام شد درس عبرتی برای امیرکبیر بود که با درک فضای سنت و شریعت، نوسازی‌های خود را نه با تفکیک دولت از سلطنت، بلکه با تکیه بر سلطنت و به دست شاه پیش برد. با چنین رهیافتی در آغاز صدارتش به تقویت «سلطنت مطلقه» پرداخت؛ اما چنین برگشتی با خیالات او مبنی بر کنسلیطوسیون همساز نبود. از همین رو «نظم تقی خانی» به طرز تناقض آمیزی بر بنیاد سلطنت مستقله قرار گرفت. این ایده، بعدها به تسامح «سلطنت منتظم» خوانده شد و تناقضات خود را به همراه داشت. حکمرانی امیر بدون آنکه مرزی میان سلطنت و دولت بکشد، سلطنت را ودیعه الهی و سلطان را منبع قانون یا عین قانون می‌شمرد. به تبع سلطان، اراده صدراعظم هم قانون تلقی می‌شد؛ بنابراین، نظم تقی خانی برخلاف مشهور، نه در مسیر تجدد، بلکه بیشتر در امتداد وجهی از سنت قرار داشت و به تقسیم کار و تأسیس وزارتخانه‌ها توجهی نشان نمی‌داد. ایده امیر و سلطنت مستقله او با اقتدار سنتی مجتهدان از یک سو، و دولت مدرن از دیگر سو تناقض داشت؛ دولتی «تکینه» که در مرز سنت و

اگر «سلطنت مستقل غیرمنتظم» یا «سلطنت مستبده» بود و نشانی از تغییر الگوی حکمرانی نداشت، چرا می‌کوشید خود سری شاه را کاهش دهد و مداخله‌گری او را در اداره امور کشور مهار و منظم کند و بخشی از قدرت‌ش را به نهاد وزارت بسپارد؟ اگر مشروطه بود چرا بر قانون اساسی، تفکیک قوا و نهادهای مدنی مدرن مبتنی نبود؟

بی‌گمان، در ایده‌های مطرح شده بخشی از حقیقت وجود دارد و در سبک حکمرانی امیرکبیر می‌توان نشانه‌هایی از این نوع حکومت‌ها یافت؛ اما این رهیافت‌ها برای تبیین نظری الگوی حکمرانی مطلوب امیرکبیر کافی نیستند و به لحاظ مفهومی نمی‌تواند گره‌گشا باشند و بر تعارض‌ها پایان دهند؛ چنان‌که فیرحی معتقد است اندیشه دولت منتظم به پیش از روزگار امیر بازمی‌گردد و در آثاری چون *دستورالاعقاب* منعکس است. امیر چون نمی‌توانست خیال کنسلیطوسیون را اجرا کند، ناگزیر به سلطنت منتظم اکتفا کرد که حاصل دیالکتیک اندیشه نوآیین/مدرن و سنت دربار بود و از درون تلاش‌ها و مقاومت‌های بسیار سر برآورده بود (فیرحی، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۰-۱۱۲). این در حالی است که اکبری نظریه سلطنت منتظم را به دوره پس از امیرکبیر و به‌طور مشخص به شیوه حکمرانی سپهسالار متعلق دانسته است.

به باور فیرحی، قانون، کلیدی‌ترین مفهوم سیاسی و دال مرکزی تجددخواهی دوره ناصری است؛ اما این قانون، قانون تنظیماتی و امری نوین در تاریخ اندیشه ایران بود که هم ملکم خان و هم آخوندزاده به‌عنوان نقد نظام موجود و راه‌حل بدیل به آن پرداختند. در این دوره دو الگو وجود داشت: یکی الگوی تنظیمات که در کشورهای روسیه، اتریش و آلمان و شکل ناقص آن در

جامعه از سه عنصر پایه‌ای یعنی حکومت، مردم و سرزمینی با مرزهای معین شکل گرفته است؛ یعنی بدون هریک از این سه عنصر، دولت پدید نمی‌آید. حکومت کارگزار و نمایشگر قدرت دولت یا سازوکاری است که دولت از طریق آن عمل می‌کند (آقابخشی و افشاری، ۱۳۷۵، ص. ۳۷۳-۳۷۴).

حکومت شیوه‌های اعمال نفوذ و کنترل جامعه از طریق قانون یا اجبار است و شامل نهادها و بنیادهایی سیاسی، قوانین و آداب‌ورسومی است که از طریق آن‌ها حاکمیت دولت اعمال می‌شود (آقابخشی و افشاری، ۱۳۷۵، ص. ۱۶۰)؛ اما حکمرانی (Governance) به فرایندی گفته می‌شود که بر اساس آن، سازمان یا کشوری اداره می‌شود. این فرایند شامل سیاست‌گذاری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها تصمیم‌گیری‌ها، نحوه اجرا و پاسخگویی در قبال اقدام‌هایی است که حکومت انجام می‌دهد؛ بنابراین، دولت نشان‌دهنده تمامیت سیاسی، اجتماعی و بعضاً اقتصادی یک کشور است درحالی‌که حکومت، تشکیلات سیاسی و اداری یک کشور و چگونگی و روش اداره سازمان سیاسی آن کشور است. در این معنا، همه مردم عضو دولت‌اند؛ اما تنها بخش کوچکی از آن‌ها اداره نهادها و سازمان‌های حکومتی را بر عهده دارند؛ دولت کم‌وبیش دائمی است؛ اما حکومت مرتب تغییر می‌کند (کسرائی، ۱۴۰۳، ص. ۱۶-۱۴)؛ پس، دولت بدون حکومت و حکومت بدون حکمرانی ممکن نیست.

پس از تعریف مفاهیم، این پرسش مطرح است که الگوی حکومت مطلوب امیر، «سلطنت مستقل» بود یا «سلطنت مطلقه مستبده» یا «سلطنت منتظم» یا «سلطنت مشروطه»؟ اگر بر هریک از این انواع حکمرانی‌ها صبحه بگذاریم، بی‌درنگ چند تعارض آشکار می‌شود: اگر «سلطنت منتظم» بود چرا خیال کنسلیطوسیون داشت؟

عثمانی جریان داشت و دوم الگوی مشروطه و قانون اساسی که در انگلستان حاکم بود. براین اساس فیرحی می‌افزاید که به‌طور کلی سه نوع الگوی حکمرانی وجود داشت: الف) سلطنت مستقله یا مستبده؛ ب) سلطنت منتظم یا معتدل؛ ج) سلطنت مشروطه و قانون اساسی (فیرحی، ۱۳۹۹، ص. ۱۳۷).

تلاش‌های نظریه‌پردازان ایرانی برای تقسیم انواع حکومت‌ها که در آثار روشنفکران این دوره مانند ساوجی، بهبهانی (زرگری‌نژاد، ۱۳۹۵، ج. ۱) و ملک‌خان بازتاب یافته است؛ اما مرزبندی روشنی میان آن‌ها وجود ندارد؛ زیرا در توصیف ویژگی‌های هریک و بیان مصادیق آن، اختلاف‌نظرهای جدی وجود دارد که اکنون مجال پرداختن به آن نیست.

برای گشودن این گره باید به نظریه‌های شناخته‌شده دولت مراجعه کرد. از این منظر، حکمرانی امیرکبیر را باید در چهارچوب تلاش برای تحقق دولت مطلقه در ایران تحلیل کرد؛ زیرا در چهارچوب بحث‌های متفکران قاجار نمی‌توان دریافت که آیا دولت مطلقه همان روایت ایرانی از «دولت منتظم» یا «سلطنت مطلقه منتظم» یا «سلطنت مستقله منتظمه» است یا خیر؟ زیرا ویژگی‌های آن‌ها کاملاً بر هم منطبق نیستند؛ اما اگر به مجموعه ایده‌هایی که در عصر تنظیمات عثمانی با رهیافت نواندیشانه و بر بنیاد تاریخ تفکر جدید وارد ادبیات سیاسی ایران شده‌اند، بنگریم، دو الگو به‌عنوان نوع مطلوب حکومت در ایران مطرح شده است: نخست، سلطنت مستقله منتظمه و دوم سلطنت مشروطه (اکبری، ۱۳۸۴، ص. ۱۵۵).

در میان اندیشمندان ایرانی، ملک‌خان نه‌تنها میان انواع حکومت‌ها تمایز نهاد، بلکه گونه‌های مختلف سلطنت مطلق را از هم تفکیک و آن‌ها را به دو گروه

سلطنت مطلق منتظم مانند اتریش، روسیه و تا حدی عثمانی و سلطنت مطلق غیرمنتظم مثل ایران و ترکستان تقسیم کرد. گروه دوم از نگاه وی ماهیتی دیسپوتی یا استبدادی دارند. او البته از گونه دیگری موسوم به «سلطنت معتدل» یا مشروطه نیز سخن گفته و تأسیس آن را برای ایران دوره ناصری اصلاً مناسب ندانسته است. به باور او ایران به سلطنت مطلق منتظم نیاز داشت تا در آن پادشاه قانون‌گذاری کند و حکومتی مقتدر و سازمان‌یافته آن را به اجرا درآورد (ملک، ۱۳۲۷، ص. ۱۵-۱۸). در واقع، طرح ملک‌خان مستلزم انتقال از حکومت خودکامه به حکومت مطلقه و زمینه‌سازی برای دولت مدرن بود (رجبلو، ۱۳۹۶، ص. ۹۰).

به باور نگارنده اگر بخواهیم با استفاده از ادبیات متفکران ایرانی سخن بگوییم، الگوی حکمرانی امیرکبیر حرکت از حکومت مطلق غیرمنتظم به حکومت مطلق منتظم است و اگر بخواهیم بر پایه ادبیات سیاسی جهانی سخن بگوییم، حکومت مطلوب و مورد نظر امیرکبیر برای ایران آن روز را می‌توان در چهارچوب «دولت مطلقه» تفسیر کرد؛ اما با این توضیح که امیرکبیر نمی‌توانست الگوی دولت‌های مطلقه در اتریش، روسیه و آلمان را مبنای عمل قرار دهد؛ زیرا ایران در وضعیت تاریخی متفاوتی قرار داشت و تحقق آن نیازمند مقدماتی بود که امیر می‌کوشید زمینه آن را فراهم آورد. در واقع، حکمرانی امیرکبیر نخستین گام‌ها در مسیر شکل‌گیری دولت مطلقه بود که در غرب نیز کم‌وبیش با همین رهیافت آغاز شد.

اشتباه کسانی که الگوی حکمرانی امیرکبیر را مستقل یا مستبده می‌دانند این است که نوع حکمرانی او را با آخرین وضعیت دولت‌های مطلقه در روزگار امیرکبیر مقایسه می‌کنند. این درحالی است که از نظر

منطق تکاملی تحول دولت و حکومت، وضع حکمرانی در ایران در آغاز زمامداری امیرکبیر حتی از عثمانی عقب‌مانده‌تر بود و متفکران ایرانی نوع حکمرانی عثمانی را الگوی ناقصی از حکومت‌های منتظم در اروپا می‌شمردند؛ یعنی در وضعیت «دیسپوتی» یا حکومت مطلق غیرمنتظم قرار داشت. تلاش‌های امیرکبیر در صورت موفقیت، می‌توانست شیوه حکمرانی در ایران را به مراحل آغازین حکومت مطلقه اروپایی نزدیک کند؛ یعنی الگویی که بر تمرکز و نظم استوار بود.

۸. تأملی در ماهیت و کارکردهای دولت مطلقه

مفهوم دولت مطلقه در قرن هجدهم برای توضیح ماهیت دولت-ملت‌های اروپایی پس از قرون وسطی رواج یافت. این مفهوم از ایده‌های ژان بدن (Jean Bodin) در باره قدرت مطلقه ریشه گرفته است. نکته مهم درباره فهم ماهیت دولت مطلقه در ایران، کژفهمی‌هایی است که ما را به گمراهی کشانده است؛ لذا نگارنده با الهام از آرا اندرو وینسنت (Andrew Vincent) می‌کوشد برخی از جنبه‌های آن را روشن کند:

نخست، نظریه دولت مطلقه نظریه‌ای مهجور درباره نظام‌های کهن و قرون وسطایی نیست؛ بلکه متعلق به دوران جدید است که پس از افول نظام ارباب-رعیتی (Feudalism) شکل گرفت.

دوم، نباید نظریه دولت مطلقه را از دولت مشروطه کاملاً مجزا و ترکیب‌ناپذیر شمرد؛ زیرا دولت مطلقه مقدمه دولت مشروطه است و از جنبه‌های بسیاری به یکدیگر نزدیک‌اند.

سوم، نظریه دولت مطلقه ذاتاً مذهبی نیست و عناصر مذهبی نیرومندی در آن یافت می‌شود؛ بنابراین، دولت مطلقه تفاوت‌های بسیار مهمی با حکومت دینی (تئوکراسی) دارد (وینسنت، ۱۳۷۱، ص. ۷۸).

چهارم، دولت مطلقه هیچ مدعی دیگری را در قلمرو خود بر نمی‌تابد و هیچ محدودیتی را برای اعمال قدرت خود نمی‌شناسد (گل‌محمدی، ۱۳۹۲، ص. ۱۷۳)؛ باین‌همه، باید مفهوم دولت مطلقه را از مفاهیمی چون استبداد، دیکتاتوری روشنفکرانه، استبداد منور، حکومت فردی، جباریت بی‌بندوبار یا دولت خودکامه (Totalitarianism) تمیز داد.

پنجم، حکومت‌های مطلقه، حکومت‌های خودکامه نبودند. میان حکومت‌های خودکامه و مطلقه تفاوت‌های حقوقی و جامعه‌شناختی مهمی وجود دارد: از نظر حقوقی، دولت‌های مطلقه در امر قانون‌گذاری اختیار مطلق داشتند؛ اما در زیر پا نهادن قانون، اختیار مطلق نداشتند. از نظر جامعه‌شناختی موجودیت دولت در گرو رضایت و همکاری حکومت و طبقات بود و حکومت نمی‌توانست دارایی خصوصی افراد اعم از زمین و سرمایه را مصادره کند؛ زیرا طبقات اجتماعی مستقل از حکومت بودند (کاتوزیان، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۲-۱۱۳).

ششم، پادشاهان مطلقه خود را هوادار و نگاهبان نظم و قانون و عدالت می‌دانستند و بیشتر اتباع‌شان نیز چنین می‌پنداشتند؛ لذا دولت مطلقه، حکومت جبار، خودسر، سرکوبگر و ناقض اصول حقوقی نبود؛ بلکه اصول حقوقی مبنای اقتدار آن شمرده می‌شد و هرگز با مفاهیمی چون استبداد و جباریت هم‌معنی نبود.

هفتم، در دولت مطلقه قدرت سیاسی متمرکز بود؛ اما شیوه عملکرد آن با حکومت‌های خودکامه که در قرن بیستم ظهور کردند، تفاوت بسیاری داشت. دولت مطلقه برخلاف حکومت‌های خودکامه نه می‌خواست و نه می‌توانست کل جامعه را بسیج کند یا حکومت هراس مطلق را برقرار سازد و حتی اگر می‌خواست نمی‌توانست در همه ابعاد زندگی مردم مداخله یا نفوذ

کند.

هشتم، نظریه دولت مطلقه در روزگاری تدوین شد که در آن نظم و سلسله‌مراتب اجتماعی جلوه‌های از نظم عمومی در جهان هستی تلقی می‌شد و این نظم در همه‌چیز و همه‌جا ساری بود. سیاست هم جزیی از این نظم جهانی تلقی می‌شد (وینسنت، ۱۳۷۱، ص. ۷۹-۸۰).

نهم، در دولت مطلقه احکام از بالا به پایین صادر می‌شد تا موجب تمرکز قدرت و اجرای قانون توسط حکومت باشد و به جنگ و کشمکش داخلی پایان دهد. دهم، نتیجه نهایی تمرکز شدید در دولت‌های مطلقه آن بود که شخص شهریار در عمل هرچه بیشتر به مقامی صوری تبدیل شود و مفهوم غیرشخصی بودن حکومت به تدریج غلبه یابد (وینسنت، ۱۳۷۱، ص. ۱۲۱).

با توجه به آنچه گفته شد، خطاست اگر حکومت‌های خودکامه و استبدادگر ایرانی را از سنخ دولت‌های مطلقه اروپایی بشماریم. حتی در اروپا دولت‌های مطلقه نه هم‌زمان شکل گرفتند و نه همه آن‌ها در وضعیت همسانی قرار داشتند؛ باین‌همه، دولت‌های اقتدارگر، تمامیت‌خواه، نظامی، متنفذسالار نوگرا و گونه‌های دیگر از این دست که در قرن بیستم در گوشه‌وکنار جهان سریر آوردند اعم از آنکه در اروپا یا خارج از آن شکل گرفته باشند، می‌توان شکل متأخر و به‌تعویق‌افتاده دولت‌های مطلقه دانست (نقیب‌زاده، ۱۳۷۹، ص. ۱۱۰).

شاه در ایران مطلق و خودسر بود؛ یعنی به هیچ قانونی پایبند نبود یا هیچ قانون و محدودیتی برای مهار او وجود نداشت. نهاد سلطنت از نظر جامعه‌شناختی مستقل از طبقات اجتماعی و در رأس طبقات اجتماعی قرار داشت و همه طبقات به او

وابسته بودند؛ بنابراین، به تعبیر کاتوزیان هنگامی که فرمانروا مستقل از جامعه با شد، هیچ حقی مستقل از او برای هیچ‌کس وجود نداشت. در جایی که حق نبود قانون هم نبود. در ایران هیچ قانون یا سنت نقض‌نشدنی وجود نداشت که از جان و مال و کار افراد پشتیبانی کند (همایون کاتوزیان، ۱۳۹۶، ص. ۱۱۳-۱۱۶). شاه را به‌مثابه سایه خدا، یک آبرانسان یا انسان مافوق بود و هرگونه مخالفت با خواست و اراده او به‌منزله مخالفت با خدا و برانگیختن خشم الهی قلمداد می‌شد. گوینو می‌نویسد: در میان برخی از نویسندگان غربی این باور رواج داشت که «شاه ایران نوعی خداوند روی زمین است» (گوینو، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۱). گوینو این تعبیر را گزافه می‌داند و نمی‌پذیرد؛ اما معتقد است شاه به خاطر قدرتش بر همه تسلط دارد (گوینو، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۳).

درویل می‌نویسد: در ابتدای دوره قاجاریه در جهان، تعداد فرمانروایانی که به‌اندازه شاه ایران اختیارات مطلق داشته باشند بسیار اندک بودند. تمام مردم ایران به شاه تعلق داشتند و شاه هرطور می‌خواست با آن‌ها رفتار می‌کرد؛ زیرا اراده‌اش بر همه‌چیز حاکم و مالک تمام ثروت‌های کشور بود (درویل، ۱۳۶۷، ص. ۱۸۱). به همین دلیل، ناسخ *التواریخ* با لحنی عتاب‌آمیز به امیرکبیر می‌نویسد: «تو بر قانون چاکری قدم نرزی و رضای پادشاه را به هوای خاطر خویش اختیار نکنی و این ندانسته (ای) که بر طبع غیور پادشاه ثقل انداختن و بی‌مراد او لوای حکومت افراختن، پلک پلنگ خاریدن و ناب‌نهنگ کاویدن و دم شیر گرفتن و به دهان اژدها رفتن است مگر نشنیده (ای) که بزرگ‌ترین گناه در حضرت اله تکبر و انانیت و خودپسندی و خویشتن‌بینی است نه آخر پادشاه ظل‌الله است هرگز این خودپسندی تو بر خویشتن نیستد و به

کیفر این کبر و خیال، روزی تو را مبتلا سازد» (لسان الملك سپهر، ۱۳۳۷، ج. ۱۴۹/۳).

آنچه سپهر گفته است نکته مهم و فراموش شده در ارزیابی حکومت امیرکبیر است. در واقع، تلاش امیرکبیر برای تمرکز سیاسی، تقویت حکومت مرکزی، استقرار نظم سلسله‌مراتبی، ضابطه‌مند شدن حکمرانی، تفکیک اختیارات و وظایف شاه و وزیر، تلاش برای پایان دادن به وزیرکشی و عزل و نصب‌های بی‌قاعده، جلوگیری از اعمال خودسرانه قدرت توسط شاه و نفی مالک الرقابی، نشان‌دهنده مبانی نظری اصلاحات وی بود که به باور نگارنده در چهارچوب نظریه «دولت مطلقه» صورت می‌گرفت و در تعارض با الگوهای کهن پادشاهی و وزارت در ایران قرار داشت. چنین رهیافتی با توجه به جایگاه شاه در تفکر سیاسی و باورهای فرهنگی و تاریخی ایرانیان، شاهکار و یک تحول بزرگ تاریخی بود که راه را برای تغییرات گسترده‌تر نظام سیاسی ایران به‌ویژه برای جنبش مشروطه‌خواهی در شش دهه بعد هموار می‌ساخت.

دولت مطلقه محصول دوره فروپاشی نظام ارباب-رعیتی در اروپا است که در میانه قرون وسطی و دوره معاصر قرار داشت. ظهور آن، زمانی رخ داد که عشایر مسلح شده قادر به پاسبانی از مرزها نبود. جنگ و بی‌نظمی مهم‌ترین زمینه پیدایش دولت‌های مطلقه بود. چون مرزهای سیاسی مشخص نبود و هنوز یک زبان واحد ملی و هویت یکپارچه وجود نداشت. جنگ‌های داخلی موجب گسترش تمایل به تمرکز منابع قدرت و شکل‌گیری دولت متمرکز شد که به نابودی قدرت‌های محلی انجامید. ایجاد ارتش دائمی و جنگ پُرهزینه بود و برای تأمین آن، اصلاحات اقتصادی و گردآوری منظم مالیات‌ها آغاز شد که به ظهور مرکانتلیسم (Mercantilism) انجامید. برای اداره بهتر

کشور به نظام اداری نیرومند و به همان نسبت به نظام آموزشی و نظام قضایی یکپارچه و واحد ملی نیاز بود که در مجموع، موجب تضعیف ساختارها و نیروهای اجتماعی پیشامدرن و تشکیل هویت واحد ملی و وفاداری به حکومت مرکزی شد.

بنابراین، مهم‌ترین ویژگی‌های و عملکردهای دولت مطلقه، تمرکز قدرت سیاسی، ایجاد نظامی دیوان سالارانه (Bureaucratic) متمرکز و سراسری، تشکیل نظم حقوقی واحد، ارتش مجهز، نظام آموزشی یکپارچه، مشخص شدن مرزهای جغرافیایی، یکسان‌سازی رویه‌های قضایی، رسمیت دادن به روابط خارجی، یکسان‌سازی زبانی و ایجاد هویت ملی واحد و فروپاشی طبقات قدرتمند پیشامدرن بود که به ظهور لویاتان (Leviathan) انجامید تا به منازعات سیاسی و پدیده‌های گسست‌آور پایان دهد و نظارت بر اوضاع کشور را از پایتخت ممکن کند (کسرای، ۱۴۰۳، ص. ۱۸۱-۱۸۲؛ اکبری، ۱۳۷۹، ص. ۱۳۱).

۹. فضای سیاسی دوره امیرکبیر و محورهای اصلاحات او

بی‌گمان، امیرکبیر وزیری از سنخ وزیران کهن همچون خواجه نظام الملک نبود. او در فضا و زمانه جدید می‌زیست و به چرخش مدرن در جهان و پیامدهای آن، خودآگاهی داشت. خاستگاه سیاسی او و محیط پرورش سیاسی‌اش در آذربایجان نقشی تعیین‌گر در اصلاح‌طلبی و تغییر تفکر او داشت. سرچشمه آگاهی‌های جدید امیرکبیر عبارت بودند از: نخست، قرار گرفتن در کانون تجددخواهی ایران یعنی تبریز؛ دوم، تربیت و کارورزی در دستگاه عباس میرزا و قائم‌مقام‌ها؛ سوم، سفر به کشورهایی که در آن‌ها دولت‌های مطلقه مستقر بودند مانند روسیه و عثمانی؛ چهارم، آشنایی غیرمستقیم با حاکمیت قانون و

می‌توان به قیام آقا خان در بم به سال ۱۲۵۳ق؛ شورش سالار در خراسان از ۱۲۶۲ تا ۱۲۶۴ق؛ ظهور باب و شورش بابی‌ها از ۱۲۶۳ق به بعد؛ مدعیان تاج‌وتخت -که در سرا سر کشور آمده شورش و بحران‌آفرینی بودند- اشاره کرد.

با توجه به همین وضعیت، اکنون بدون آنکه درباره محتوا و کیفیت اصلاحات امیرکبیر سخن بگوییم تأکید می‌کنیم که ماهیت اصلاحات امیرکبیر از سنخ اصلاحات دولت‌های مطلقه بود؛ یعنی بر تمرکز منابع قدرت سیاسی، نوسازی نظامی، تقویت نظام اداری و پایان دادن به آشفتگی‌های و ناامنی‌ها مبتنی بود. مهم‌ترین محور اصلاحات او به شرح زیر بود که در بلندمدت زمینه مشروطه را فراهم می‌کرد:

۱. ۹. اصلاحات نظامی

امیرکبیر به واسطه تجربیات نظامی‌اش زمام امور نیروهای مسلح را یکسره در اختیار گرفت. وضع بحرانی کشور تفویض این اختیارات را ناگزیر می‌ساخت (امانت، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۲). تهدیدهای داخلی و خارجی، اصلاحات نظامی را برای امیرکبیر به اولویت نخست تبدیل کرد. بازنگری در قانون بنیچه، ایجاد پادگان‌های نظامی و حرکت در مسیر ایجاد ارتش یکپارچه، اسلحه‌سازی، تولید لباس یک‌شکل از پارچه وطنی، تربیت سربازان، تعیین مقرری برای نظامیان و... از زمره مهم‌ترین کارهای نظامی او بود. اصلاحات امیرکبیر تغییر بنیادی در ارتش به وجود نیاورد؛ اما او رسمی را بنا نهاد که به موجب آن هر آبادی ناگزیر بود به عنوان بخشی از سهمیه مالیاتی‌اش، تعدادی سرباز در اختیار ارتش قرار دهد. مهم‌ترین پیامد این اقدام، تغییر فکر سربازان از وفاداری به فرماندهان محلی به وفاداری به دولت بود (امیراحمدی، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۱).

نظام‌های مردم‌سالارانه (Democratic) از راه سفرنامه‌ها و گفتگو با نمایندگان و سفیران کشورهای گوناگون؛ پنجم، تسلط او بر نظام جدید، یعنی لشکر اروپایی آموزش‌دیده آذربایجان و تصدی مقام امیرنظامی که یکی از عوامل تجدد در ایران شمرده می‌شد؛ ششم، تبحر و کفایت او در مذاکرات و مدیریت روابط با نمایندگان روس و انگلیس (امانت، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۹)؛ هفتم، تجربه صدارت قائم‌مقام به‌ویژه در تفکیک سلطنت از حکومت.

همکاری با عباس میرزا و قائم‌مقام‌ها بدون اندیشیدن به مسئله حکمرانی ممکن نبود. امیرکبیر چه هنگامی که به عنوان امیرنظام در دستگاه ولیعهد کار می‌کرد و چه زمانی که قدرت سیاسی را در دست گرفت درباره سامان دادن به شیوه حکمرانی اندیشه می‌کرد؛ زیرا فضای سیاسی کشور بسیار ملتهب و در آغاز حکمرانی او شباهت فراوانی به دوره شکل‌گیری دولت‌های مطلقه داشت. در دوره سیزده‌ساله صدارت آقاسی کسری بودجه کشور روند فزونی یافته بود، ناتوانی در گردآوری مالیات‌ها و لشکرکشی‌های پیاپی خزانه کشور را تهی ساخته بود، دیوانیان بی‌موجب و بی‌کفایت با مداخل و اخاذی بار خود را می‌بستند و نارضایت‌مندی مردم به مرز خطرناکی رسیده بود (امانت، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۲). کشور هم از داخل و هم از خارج در معرض تهدید بود: روسیه در جزیره آشوراده و انگلیس با مداخله‌های آشکار و نهان خود در مناقشه هرات و فراهم آوردن زمینه شکست ایران در این جنگ که سرانجام به محاصره جزیره خارگ در ۱۲۵۳ق انجامید (اتحادیه، ۱۳۵۵، ص. ۷۸-۱۱۴) هر دو رویاروی ایران قرار داشتند. افغان‌ها نیز به خراسان چشم دوخته بودند. در داخل نیز رشته‌ای از آشوب‌ها و ناامنی‌ها سربرآورده بود که از جمله

۹.۲. اصلاح امور مالی

پرهزینه بودن امور نظامی موجب بازنگری در ساختار اقتصادی کشور شد و تعدیل جمع و خرج کشور را به یکی از جدی‌ترین دغدغه‌های امیر تبدیل کرد. در *نوادرا* / *امیر* برخی از این تلاش‌ها روایت شده است (شیخ المشایخ، ۱۳۷۱، ص. ۲۷۶-۲۸۵). سامان دادن به امور مالی کشور، دریافت مالیات از کسانی که به پرداخت آن عادت نداشتند، پایان دادن به کسری بودجه، کاهش مستمری‌های گزاف درباریان، صرفه‌جویی، ایجاد تعادل بین درآمدها و هزینه‌ها، برانداختن رسم مداخل (درآمدهای غیرقانونی و زورگویانه ارباب قدرت از طبقات مختلف که از راه‌هایی چون رشوه، تقلب، کلاهبرداری، تهدید تهیه می‌شد) (واتسن، ۱۳۵۶، ص. ۳۴۵) از مهم‌ترین تلاش‌های امیرکبیر در این حوزه بود.

۹.۳. اصلاح امور اداری

تمرکز قدرت در کنار اصلاحات نظامی به اصلاح نظام اداری نیاز داشت. تا شکل‌گیری نظام اداری نوین راهی دراز در پیش بود؛ اما امیرکبیر با سامان دادن به امور دیوان‌ها، بازنگری در شیوه مکاتبات اداری، برانداختن تعارف‌ها و الفاظ تملق‌آمیز در متن‌های اداری، پایان دادن به فساد اداری، رواج ساده‌نویسی، انتشار روزنامه و شرح پیشرفته‌ای اروپا و... گام‌های بلندی در این مسیر برداشت.

۹.۴. اصلاح امور قضایی

تا تشکیل نظام قضایی واحد و تدوین قانون مدنی راهی دراز در پیش بود؛ اما امیرکبیر با اصلاح دیوان‌خانه و دارالشرع و جدایی امور شرعی از عرفی و رهایی اقلیت‌های مذهبی (زرتشتی، مسیحی و یهودی) از اجحاف‌های شرعی، منع شکنجه و

بست‌نشینی، به اصلاح دستگاه عدالت و زمینه‌سازی حاکمیت قانون پرداخت (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۱۹). به تعبیر خورموجی «مملکت را در سلک نظام آورد و آیین عدل و انصاف بگسترده، امرا را به اندازه مایه پایه داد و رعایا را به گنجایش مؤنه خراج داد، معاندان را در رقه اطاعت کشید، کشور انتظام یافت و لشکر نظام» (خورموجی، ۱۳۴۴، ص. ۱۰۳). او راهی را آغاز کرد که با سامان دادن عدلیه از سوی سپهسالار با قوت بیشتری پیموده شد.

۹.۵. تضعیف ساخت‌های اجتماعی پیشامدرن

یکی از کارکردهای مهم دولت‌های مطلقه، تضعیف و نابودی تدریجی ساختارها و طبقات اجتماعی پیشامدرن و تشکیل طبقه اجتماعی جدید از رهگذر توسعه صنایع نوین، نظام آموزشی، نهادهای مدرن، دیوان‌سالاری (Bureaucracy) و ارتش بود. امیرکبیر از رهگذر کاهش قدرت روحانیان (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۲۰)، کاهش مستمری‌ها، کاهش قدرت شاهزادگان، کاهش قدرت ایلات، نیروی نظامی جدید، بهبود نظام اداری و آموزشی جدید پایه‌گذار این تغییرات در ایران بود. این مهم را مورخان رسمی دوره امیرکبیر به درستی روایت کرده‌اند: *ناسخ‌التواریخ* می‌نویسد: امیرکبیر «شاهزادگان بزرگ و بزرگان سترگ را... چندان که توانست مخدول کرد و در زوایای خمول بازداشت و مردم پدر و مادر نا شناخته و دل و دین و دنیا باخته را اختیار همی‌کرد و به کارهای بزرگ اختیار همی‌داد...» اعیان ایران را چنان تضعیف کرد که «هیچ‌کس آن نیرو نداشت که در حضرت پادشاه نام او بر زبان راند چه جای آنکه پرده او بردارد» (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۳۷، ج. ۱۴۸/۳). به بیان اعتماد السلطنه: «اکابر زمان نزد او اصاغر شدند و در خیر و شر و نفع و ضرر دولتی قدرت دم زدن

را شناختند که بقا و دوام او باعث نظام ملک و ملت بود» (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۷، ص. ۲۳۰).

۸. ۹. منتظم کردن اختیارات شاه

آنچه دربارهٔ اصلاحات و اقدام‌های امیرکبیر گفته شد، حتماً به تنظیم و تحدید اختیارات شاه و درباریان، تفکیک وظایف نهاد سلطنت از نهاد وزارت و تقویت دولت مرکزی می‌انجامید. امیرکبیر در آغاز صدراتش دسترسی مستقیم افراد گوناگون را به شاه -که همواره او را تحت تأثیر قرار می‌دادند- محدود کرد. در گام نخست، بیشتر خدمه خلوت را از اردوی سلطنتی دور ساخت و شاه را در میان جمعی ناآشنا و تازه‌استخدام شده منزوی نگه داشت. این اقدام یکی از راه‌های را ندن طفیلی‌های نا باب، دلقک مآب و دسیسه‌گر از دوروبر شاه بود. امیرکبیر همین رویه را در سرا سر دورهٔ صدراتش ادامه داد (امانت، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۱-۱۵۲)؛ چنان‌که ناصرالدین شاه به امیر نوشت: «در امور نظام به هیچ نحوی مداخله نخواهم کرد» در عایدات دولتی و گماشتگان امیر نیز دخالت نمی‌کنم (آل‌داود، ۱۳۷۹، ص. ۹۹-۱۰۰).

به همین دلیل، نوع رفتار امیرکبیر با شاه برای تاریخ‌نگاران رسمی تعجب‌آور بود. سپهر می‌نویسد: امیرکبیر آن مسکنت و خضوعی که باید در حق شاه روا داشت را کنار نهاد. میرزا تقی چنان «بر خود واجب کرده بود که هرچه پادشاه بخواهد از خواست او بکاهد و هرچه بگوید خلاف آن بجوید و عذر این جسارت را در حضرت سلطنت چنین به عرض می‌رسانید که اگر یک روز پادشاه بی‌صلاح و صوابدید من در امری فرمان دهد و سخن مرا وقتی ننهد، پردهٔ ملک بدرد» (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۳۷، ص. ۱۴۸/۳). خورموجی می‌نویسد: «در حضرت جم‌مرتبت گستاخانه محاورت می‌کرد و امورات مملکتی را بدون

نداشتند» (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۷، ص. ۲۱۵-۲۱۶). بدین سان، می‌توان این سخن مهم امانت را تکرار کرد که عزل امیرکبیر و انتصاب نوری پیروزی بزرگی برای همهٔ اشراف قاجاریه بود (امانت، ۱۳۸۳، ص. ۲۱۶).

۶. ۹. تربیت نیرو

تغییرات مهم در کشور نیازمند تربیت نیروی متخصص برای امور اداری، نظامی، قضایی و مالی بود. از همین رو، امیرکبیر اقدام‌های آموزشی خود را با ایجاد دارالفنون از سر گرفت که تأثیری چند برابری در قیاس با اعزام دانشجو به خارج از کشور داشت. استخدام معلمان خارجی، انتشار کتاب و روزنامه برای آموزش کارمندان و تربیت ملت از دیگر تلاش‌های او در این راه بود. افزون‌بر این، امیر حساسیت خاصی در تربیت شاهزادگان داشت و با اتلاف وقت آن‌ها و عیاشی‌هایشان به‌شدت مخالفت می‌کرد. در کتاب نوادر/الامیر حکایت‌های فراوانی در این باره نقل شده است (شیخ‌المشایخ، ۱۳۷۱، ص. ۲۷۰-۲۷۲).

۷. ۹. تمرکز، نظم و امنیت

امیر به نوشتهٔ اعتماد السلطنه «چنان نظم و نسقی داد که هیچ قادر مطلق بر بیچارهٔ فقیری نمی‌توانست تعدی کند. دزدی و هرزگی و شرارت سابق از میان رفت» (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۷، ص. ۲۱۰). دستگاه اطلاعاتی و نظام خفیه‌نویسی نیرومندی که شکل داد که او را بر اسرار کشور از آنچه در سفارتخانه‌های خارجی می‌گذشت آگاه می‌کرد (پناهی سمنانی، ۱۳۷۴، ص. ۱۷۶-۱۸۳)؛ لذا «در عهد امیر، چنان نظمی به کار بود که گرگان را از گوسفندان هراس بود و جمیع رعایا به بودن امیر راضی بودند؛ ولی اعیان مملکت چون مجال تعدی و خودسری نداشتند به عزل او کوشش نمودند و به مقصد رسیدند و آخر همه پشیمان شده قدر و رتبهٔ امیر

اجازه و رخصت، به صوابدید خود انجام می‌داد» (خورموجی، ۱۳۴۴، ص. ۱۰۴). او می‌افزاید حتی پس از عزل در آخرین دیدارش «هنوز در سکرت غرور بود و از طریقه صواب‌اندیشی دور» (خورموجی، ۱۳۴۴، ص. ۱۰۵). بی‌گمان او از قائم مقام الگو می‌گرفت که قصد داشت در وزارت خود مختار باشد و سلطان بی‌رضای او به کسی کاری ندهد و عطایی ننماید (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۸، ص. ۱۴۳). قائم مقام و امیرکبیر دو نمونه تمام‌عیار وزیرانی هستند که به قدرت مطلق در کشور تبدیل شدند و این قدرت مطلق را در خدمت تحول جامعه ایران به‌سوی جامعه‌ای مدرن قرار دادند (طبری، ۱۳۵۴، ص. ۷۰). اقدام‌های هر دو نشان داد که آن‌ها هشدارهای میرزا صالح و دیگر روشنگران را جدی گرفتند و به آن‌ها پاسخ‌های عملی گفتند تا کشور را در جاده تحول افکنند (طبری، ۱۳۵۴، ص. ۷۹).

در حالی که میرزا آقاخان نوری به امیرکبیر گفته بود «هر که در حضرت پادشاه خاضع و خاشع نشود ستاره بخت خویش را هابط و راجع دارد. نه بینی که من اطاعت سلطان را چون اطاعت یزدان تن در داده‌ام و حکم پادشاه را چون فرمان الله گردن نهاده‌ام» (لسان الملك سپهر، ۱۳۳۷، ج. ۱۴۸/۳). او در ادامه می‌نویسد: حتی هنگامی که نامه عزل امیر به دستش رسید «در پیشگاه پادشاه آغاز سخن کرد و به جسارتی که در حضرت سلاطین پسندیده نیست به عرض رسانید که این مملکت را من به نظام کرده‌ام و این همه کارهای صعب را به کام آورده‌ام. این دبیران و دفترخانه از من آراسته گشته و این لشکر و قورخانه از من پیراسته شد. اگر من نباشم کیست از بلدان ایران منال و دیوان را ارتفاع دهد و در انحای حدود و اقصای ثغور حراست قلاع و بقاع کند. من بودم که متمردين درگاه

را تباه کردم» (لسان الملك سپهر، ۱۳۳۷، ج. ۱۵۱/۳). بی‌گمان، رفتار و عملکرد امیرکبیر در ایجاد دولت متمرکز، سپاه نیرومند، دستگاه اداری کارآمد، سامان‌دهی امور مالی و اتخاذ سیاست خارجی روشن، بیش از هر چیز نیازمند بازنگری در مناسبات وزارت و سلطنت بود. به همین دلیل از شاه جوان خواست بخش مهم اختیاراتش را به وزیر واگذار کند. این اقدام برخلاف نظر امانت از سنخ «وزارت تفویض» در برابر «وزارت تنفیذ» نبود که در دوره پیشامدرن رواج داشت؛ بلکه ماهیتی متفاوت داشت که اعتماد السلطنه در کتاب خلسه و در عالم رؤیا از زبان امیرکبیر به نادرشاه از آن پرده برمی‌دارد: «باید در وضع سلطنت تغییری داد» (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۸، ص. ۳۵). «اگر خیالم درباره شاه خوب نبود برای مملکت ایران خوب بود. از آن خیانت در حقیقت قصد خدمت داشتم» (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۸، ص. ۳۷).

تلاش‌های امیرکبیر در مبارزه سازمان‌یافته با فساد، تبعیض، ستمگری و زورگویی فرادستان و قدرتمندان، اصلاحات اداری، قضایی، مالی و آموزشی، معنایی جز کاهش قدرت خودکامه و خودسرشاه و متنفذان درباری نداشت. او در مقام گفتار، سخنی از قانون اساسی و مشروطیت بر زبان نمی‌آورد؛ اما تجربه تاریخی نشان داده است که استقرار مشروطیت بدون از سر گذراندن دولت مطلقه یا دستیابی به دستاوردهای آن ناممکن است؛ بنابراین، این سخن رضاقلی درست است که یکی از جنبه‌های کار امیرکبیر، قانونمند کردن قدرت مطلقه شاه و گذر از حالت خودکامگی بود (رضاقلی، ۱۳۷۷، ص. ۱۱۷).

در تحلیل نهایی، هدف امیر دولت‌سازی بود که روی دیگر سکه ملت‌سازی است و خود مقدمه و پیش شرط هرگونه توسعه و اصلاح سیاسی است.

همین دولت‌سازی همراه با ملت‌سازی، فرایندی بود که در بلندمدت زمینه انقلاب مشروطه را فراهم می‌کرد (وفایی، ۱۳۸۸، ص. ۲۷۲). بی‌گمان، اگر اصلاحات امیرکبیر ادامه می‌یافت، وضعیت زندگی ایرانیان تغییر می‌یافت و صفحه جدید در حیات ملی ایرانیان گشوده می‌شد (شمیم، ۱۳۷۱، ص. ۱۷۱). اقدام امیر در استقرار دولت مطلقه در نهایت تلاشی در راه مهار استبداد و خود سری شاه و جلوگیری از مداخله همه کسانی بود که در فرایند امور اختلال می‌کردند؛ بنابراین، نقشه اصلاحات امیرکبیر با توجه به روزگار او، پایه همه گونه‌های ترقی سیاسی، اجتماعی و صنعتی جدید است (آدمیت، ۱۳۵۴، ص. ۲۲۱).

۱۰. نتیجه‌گیری

امیرکبیر نقش محوری در گذار تاریخی ایران به دوره جدید داشت. این گذارها عبارت بودند از: ۱. گذار از حکومت پادشاهی خودسر و خودکامه (سلطنت مطلقه غیرمنتظم) به دولت مطلقه (سلطنت مطلقه منتظم/حکومت منتظم) یا پادشاهی منتظم؛ ۲. گذار از وزارت نوکرمآب به وزیر مدافع مصالح و منافع ملی؛ ۳. گذار از آشفتگی به نظم تقی خانی؛ ۴. گذار از اعزام دانشجو به تأسیس دارالفنون؛ ۵. گذار از خان‌خانی یا ممالک محروسه به دولت متمرکز؛ ۶. گذار از آشفتگی مالی به انضباط مالی؛ ۷. گذار از دیوان‌های قدیم به وزارتخانه‌های جدید؛ ۸. گذار از زبان اداری تملق‌محور به زبان اداری همه‌فهم؛ ۹. گذار از وابستگی سیاسی به استقلال سیاسی؛ ۱۰. گذار از موازنه مثبت به توازن در سیاست خارجی؛ گذار از ناامنی فراگیر به امنیت سراسری؛ ۱۱. گذار از پادشاه خوش‌گذران به پادشاهی تدبیرگر و آینده‌نگر؛ ۱۲. گذار از جهل و بی‌سوادی به آگاهی؛ ۱۳. گذار از منافع خاندانی به منافع

ملی؛ ۱۴. گذار از ارتش عشایری به ارتش منظم. اگر بخواهیم با توجه به مفاهیم مدرن و بر بنیاد ادبیات سیاسی جهانی توضیح دهیم، الگوی مطلوب امیرکبیر دولت مطلقه (Absolutism) بود که البته با دولت‌های سنتی تفاوت داشت. این نوع دولت مطلقه، خود مقدمه دولت مشروطه بود؛ بنابراین، به باور نگارنده، الگوها و ایده‌های حکمرانی امیرکبیر، هم فراتر از رهیافت‌های واتسن است و هم با رهیافت‌های اکبری و فیرحی ناهمساز است؛ زیرا آن‌ها الگوی حکمرانی امیرکبیر را به مقام تاریخی‌اش فرو کاسته‌اند؛ چنان‌که با واقعیت‌های حکمرانی امیرکبیر و ایده‌های او برای آینده ایران به‌ویژه «خیال کنسلیطوسیون» ناسازگار است. همچنین نگارنده معتقد است ایده‌های آدمیت درباره «استبداد منور» با الگوی حکمرانی مدنظر امیرکبیر سازگار نیست؛ اما اگر دولت منتظم یا سلطنت مطلقه منتظم/منتظم را معادل دولت مطلقه و به همان معنا در نظر بگیریم سخن آدمیت درست است؛ البته ویژگی‌هایی که آدمیت و اکبری برای سلطنت مطلقه منتظم یا سلطنت منتظم شمرده‌اند تا حد فراوانی با ویژگی‌های نظام سیاسی برآمده از دولت مطلقه هماهنگ است. مشروط به آنکه به تفاوت‌های ظریف سلطنت منتظم و دولت مطلقه غربی توجه کنیم؛ اما مشکل اصلی درباره ایده‌های آدمیت این است که او توضیح مبسوطی درباره سلطنت منتظم نمی‌دهد.

ایده‌های طباطبایی که الگوی حکمرانی امیرکبیر را فراتر از حد واقعیت ارتقا داده است نیز با واقعیت‌های تاریخی سازگار نیست؛ زیرا بسیار استعلایی است و با حقایق تاریخی روزگار امیرکبیر همساز نیست؛ اما از آنجاکه دولت مطلقه در صورت استقرار و به ثمر نشستن دستاوردهایش، زمینه‌ساز استقرار دولت مشروطه بود و از این منظر با دولت مطلقه آمیختگی

داشت سخن طباطبایی می‌توانست بخشی از حقیقت باشد؛ زیرا یکی از علل اصلی ناکامی مشروطه در ایران نبود تجربه دولت مطلقه و تحقق کارکردها و نقش‌های تاریخی آن است. اینکه ایده‌های امیر تحقق نیافت به آن معنا نیست که کوشش‌های او را شکست‌خورده بپنداریم؛ زیرا در برابر نوگرایان، همواره نیروهای اجتماعی ضد توسعه و ضد مدرن صف‌آرایی کرده بودند و می‌کوشیدند اصلاحات را ناکام بگذرانند و کشور را به دوره پیش از اصلاحات بازگردانند. از همین رو، دستاوردهای حکومت نوگرا و نخبه‌گرای قائم‌مقام و امیرکبیر از سوی میرزا آقا سی و میرزا آقاخان نوری نابود شد.

منابع

آدمیت، فریدون (۱۳۵۴). *امیرکبیر و ایران*. خوارزمی.
آقابخشی، علی، و افشاری‌راد، مینو (۱۳۷۵). *فرهنگ علوم سیاسی*. مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران.
آل‌داود، علی (۱۳۷۹). *اسناد و نامه‌های امیرکبیر*. سازمان اسناد ملی ایران.
اتحادیه، منصوره (۱۳۵۵). *گوشه‌هایی از روابط خارجی ایران*. آگاه.
اعتماد السلطنه، محمدحسن (۱۳۵۷). *صدرالتواریخ* (به کوشش محمد مشیری). روزبهان.
اعتماد السلطنه، محمدحسن (۱۳۴۸). *خلسه مشهور به خوابنامه* (به کوشش محمود کتیرائی). طهوری.
اکبری، محمدعلی (۱۳۸۴). *چالش‌های عصر مدرن در ایران عصر قاجار*. روزنامه ایران.
امانت، عباس (۱۳۸۳). *قبله عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران: ۱۲۴۷-۱۳۱۳* (حسن کامشاد، مترجم). کارنامه.

امیراحمدی، هوشنگ (۱۳۹۶). *اقتصاد سیاسی ایران در دوران قاجار*. گستره.
پناهی سمنانی، احمد (۱۳۷۴). *امیرکبیر تجلی افتخارات ملی*. کتاب نمونه.
خورموجی، محمدجعفر (۱۳۴۴). *حقایق الاخبار ناصری* (به کوشش حسین خدیوجم). زوار.
درویل، گاسپار (۱۳۶۷). *سفر در ایران* (منوچهر اعتمادمقدم، مترجم). شابویز.
رجبلو، علی (۱۳۹۶). *دولت مطلقه نوگرا در ایران*. پژوهشکده تاریخ اسلام.
رضاقلی، علی (۱۳۷۷). *جامعه‌شناسی نخبه‌کشی*. نی.
زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۹۵). *سیاست‌نامه‌های قاجاری: سی و یک اندرزنامه سیاسی عصر قاجار* (تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری‌نژاد؛ ج. ۱). نگارستان اندیشه.
شیخ المشایخ امیرمعزی، اسماعیل (۱۳۷۱). *نوادر الامیر*. در کتاب *نامه‌های امیرکبیر به انضمام رساله نوادر الامیر* (تصحیح و تدوین سید علی آل‌داود). نشر تاریخ ایران.
شمیم، علی‌اصغر (۱۳۷۱). *ایران در دوره سلطنت قاجار*. علمی.
طباطبایی، جواد (۱۳۹۵). *تأملی درباره ایران: جلد دوم نظریه حکومت قانون، بخش نخست: مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی*. مینوی خرد.
طبری، احسان (۱۳۵۴). *فروپاشی نظام سنتی و زایش سرمایه‌داری در ایران*. بی‌نا.
فیرحی، داود (۱۳۹۹). *مفهوم قانون در ایران معاصر* (تحولات پیشامشروطه). نی.
کسرائی، محمد سالار (۱۴۰۳). *نظریه دولت در ایران: دولت در دوره پهلوی*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

گل‌محمدی، احمد (۱۳۹۲). چپستی، تحول و چشم‌انداز دولت. نی.
گوبینو، کنت دو (۱۳۸۴). سه سال در آسیا (عبدالرضا هوشنگ مهدوی، مترجم). قطره.
لسان‌الملک سپهر، محمدتقی (۱۳۳۷). ناسخ‌التواریخ (به اهتمام جهانگیر قائم‌مقامی). امیرکبیر.
ملکم (۱۳۲۷). مجموعه آثار میرزا ملکم خان (تدوین و تنظیم محمد محیط طباطبایی). علمی.
نقیب‌زاده، احمد (۱۳۷۹). دولت رضا شاه و نظام ایلی. مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
واتسن، رابرت گرنت (۱۳۴۴). تاریخ ایران دوره

قاجاریه (ع. وحید مازندرانی، مترجم). سخن.
و فایی، خسرو (۱۳۸۸). امیرکبیر و پروژه ناتمام دولت-ملت‌سازی. در مجموعه مقالات در قربانگاه استعمار و خودکامگی (به کوشش محمود حکیمی). قلم.
وینسنت، اندرو (۱۳۷۱). نظریه‌های دولت (حسین بشیریه، مترجم). نی.
همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۶). تضاد دولت و ملت در ایران: نظریه تاریخ و سیاست در ایران (علیرضا طیب، مترجم). نی.

References

- Adamiyat, F. (1975). *Amirkabir and Iran*. Kharazmi. [In Persian]
- Aghabahashi, A. & Afshari rad, M. (1996). *Political Science Dictionary*. Iranian Center for Scientific Information and Documents. [In Persian]
- Akbari, M. A. (2005). *The challenges of the modern era in Iran during the Qajar era*. Iran Daily. [In Persian]
- Al-Davard, A. (1999). *Documents and Letters of Amir Kabir*. National Archives of Iran. [In Persian]
- Amanat, A. (2004). *Qiblah al-Alam: Naser al-Din Shah Qajar and the Kingdom of Iran 1247-01313* (H. Kamshad, Trans.). Karname Publishing House. [In Persian]
- Amirahmadi, H. (2017). *Political Economy of Iran in the Qajar Era*. Gostareh Publishing House. [In Persian]
- Drouville, G. (1988). *Travels in Iran, translated by Manouchehr Etemad-Moghaddam*. Shabaviz.
- Etemad-ol-Saltaneh, M. H. (1969). *The famous trance called Khabnameh* (M. Katiraei, Ed.). Tahori. [In Persian]
- Etemad-ol-Saltaneh, M. H. (1978). *Sadr-ol-Tawarikh* (M. Moshiri, Ed.). Roozbahan. [In Persian]
- Ettehadie, M. (1976). *Corners of Iran's foreign relations*. Agah. [In Persian]
- Fairhi, D. (2019). *The concept of law in contemporary Iran (Pre-constitutional developments)*. Nei. [In Persian]
- Gobineau, C. (2005). *Three Years in Asia* (A. Houshang Mahdavi, Trans.). Qatreh. [In Persian]
- Golmohammadi, A. (2013). *What is the state, its development and perspective?*. Ney. [In Persian]
- Homayoun Katouzian, M. A. (2017). *The conflict of state and nation in Iran: A theory of history and politics in Iran* (A. Tayyeb, Trans.). Ney. [In Persian]
- Kasraei, M. S. (2023). *The theory of the state in Iran: The state during the Pahlavi period*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Khormoji, M. J. (2015). *Haqqat al-Akhbar Naseri* (H. Khadijom, Ed.). Zavar. [In Persian]
- Lisan-ol-Molk Sepehr, M. T. (1958). *Nasikh-al-Tawarikh* (J. Ghaemmaghami, Vol. 3). Amirkabir. [In Persian]
- Malikam. (1948). *Collection of works of Mirza Malikam Khan* (M. Mohit Tabatabaei, Ed.). Almi. [In Persian]
- Mollaiy T. A. (2019). *Struggle for freedom (Another narrative of the constitutional revolution of Iran)*. Imam Khomeini Research Institute. [In Persian]
- Naqibzadeh, A. (1990). *Reza Shah's government and the ili system*. Islamic Revolution Documents Center. [In Persian]
- Panahi Semnani, A. (2005). *Amir Kabir, manifestation of national honors*. Ketab-e Nemoneh. [In Persian]
- Rajablou, A. (1997). *The absolute servant state in Iran*. Islamic History Research Institute. [In Persian]
- Rezagholi, A. (1998). *Sociology of elitism*. Ney. [In Persian]
- Shamim, A. A. (1992). *Iran during the Qajar Dynasty*. Almi. [In Persian]
- Sheikh-ul-Mashaykh Amirmoezi, I. (1992). *Nawadar-ul-Amir, in the book of Namaha of Amir Kabir, including the treatise Nawadar-ul-Amir* (S. A. Al-Dawoud). Tarikh-e-Iran. [In Persian]
- Tabari, E. (1975). *The collapse of the traditional system and the birth of capitalism in Iran*. N.p. [In Persian]
- Tabatabaei, J. (2016). *Reflections on Iran, Volume 2 of the Theory of the rule of law, Part One: The Tabriz school and the foundations of self-reliance*. Minouye Kherad. [In Persian]
- Vafaei, K. (2009). *Amir Kabir and the unfinished project of state-nation building*. In *Collection of articles in the altar of colonialism and autocracy* (M. Hakimi, Ed.). Ghalam. [In Persian]
- Vincent, A. (1992). *Theories of state* (H. Bashirieh, Trans.). Ney. [In Persian]
- Watson, R. G. (1965). *History of Iran during the Qajar Period* (A. Vahid Mazandarani, Trans.). Sokhan. [In Persian]
- Zargarinejad, G. (2016). *Qajar political letters: Thirty-one political advices of the Qajar era* (G. Zargarinejad, Ed., Vol. 1). Negarestan Andisheh. [In Persian]